

2023 – “Heydər Əliyev İli”

Ulu öndər və Qərbi Azərbaycan

Bəlli olduğu kimi, XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən kütləvi şəkildə köçürülərək tarixi Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən, İrəvanda və ətraf bölgələrdə məskunlaşdırılan ermənilər tədricən bu ərazidə möhkəmlənmiş, özlərinin terror-siyasi təşkilatlarını qurmuş, müxtəlif vasitələrlə azərbaycanlı – müsəlman-türk əhalisinin fiziki məhvəyə çalışmışlar. Bütün mənbələr və statistik sənədlər aydın şəkildə təsdiq edir ki, XIX əsrə qədər ermənilər heç vaxt Qafqazda, o cümlədən, Qarabağ bölgəsində kütləvi icma kimi yaşamamış, heç bir sahədə say üstünlüyünə malik olmamışlar. Nəhayət, tarixən azərbaycanlıların yaşadığı ərazilər hesabına ermənilər özlərinə Cənubi Qafqazda dövlət qurmağa nail olmuşlar. Bundan sonrakı dövrdə isə azərbaycanlı əhalinin fiziki məhvi ilə yanaşı, deportasiyası həyata keçirilmiş, ən nəhayət, XX əsrin 90-cı illərində İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan sonuncu kənd və şəhərlər də boşaldılmışdır.

Ermənistan paralel olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazilərini qəsb etmiş, uzun illər işğal prosesini davam etdirməklə həm də Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunan azərbaycanlılar məsələsini diqqətdən yayındırmağa çalışmışdır. Aparılan təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanın böyük işğal problemi ilə qarşılaşmasına, ölkənin dərin sosial-iqtisadi böhranlarla üzləməsinə baxmayaraq, ümummilli lider Heydər Əliyev müxtəlif çıxışlarında, nitq və bəyanatlarında Qərbi Azərbaycan məsələsinə toxunmuş, tarixən xalqımıza məxsus bu ərazilərin taleyi ilə bağlı fikirlərini ifadə etmişdir. Birmənalı şəkildə demək olar ki, İrəvanın, Zəngəzurun, Dərələyəzin, Göyçanın və digər ərazilərin tarixinin öyrənilməsi, bu tarixin unudulmaması, gələcək nəsillərə çatdırılması ulu öndərin başlıca hədəflərindən biri olmuşdur.

Hələ 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında ümummilli lider İndi Ermənistan adlandırılan ərazilərin tarixən Azərbaycana mənsubluğu məsələsinə toxunmuşdur. Həmin ilin dekabrında “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının bir qrupu ilə görüşdə çıxış edən ulu öndər Heydər Əliyev bir daha Qərbi Azərbaycan məsələsindən bəhs etmiş, Qafqazın müxtəlif ölkələrindən olan nümayəndələrin qarşısında açıq şəkildə mövqeyini belə ifadə etmişdi: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda İslam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır”.

Ulu öndərin nitqlərində və çıxışlarında İrəvanın ermənilərə verilməsi, bu tarixi şəhərin Azərbaycan məxsus olması məsələsi xüsusi yer tuturdu. Heydər Əliyev həmin dövrdə çərayan edən tarixi prosesləri ən müxtəlif arxivlərdə, hətta məxfi arxivlərdə saxlanılan bir çox sənədlər əsasında bir çox tədqiqatçı və tarixçilərdən daha öncə təhlil edə bilmiş, bu məsələnin hansı şərtlər altın-

da baş verməsinə, Cümhuriyyət qurucularının məktublarında bu barədə bildirdikləri fikirlərə yaxından bələd olmuşdur. 1998-ci ildə çıxışlarından birində bu məsələyə toxunan ulu öndər demişdi: “Məlumdur ki, o vaxtlar Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaradanlar Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin, o cümlədən İrəvanın Ermənistanə verilməsinə razı olmuşlar. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin Tiflisdən xarici işlər naziri Həsən Hacınskiyə teleqramı bizim arxivlərimizdə var. ...O, eyni zamanda, xəbər verir ki, biz artıq ermənilərlə mübahisələri sona çatdırdıq, çünki biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılıq etmişdik. Teleqram rus dilində yazılıb. Orada deyilir: “Мы уступили Иреван армянам”.

Ümummilli lider çıxışında vurğulayırdı ki, həmin dövr tarixinin dəqiq şəkildə öyrənilməsi, o dövrdə baş verən proseslərdən, tarixi hadisələrdən dərs çıxarılması zəruridir. Ulu öndər 1999-cu ilin fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında bir daha İrəvanın Ermənistanə verilməsi məsələsinə toxunmuş, eyni zamanda, sovetləşmədən sonra Zəngəzur mahalının Ermənistanə verilməsinə diqqəti cəlb etmişdi.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarında İrəvan məsələsi qədər Zəngəzur məsələsi də əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, Zəngəzurun Ermənistanə verilməsinin ağır fəsadlarını zamanında çox doğru şəkildə qiymətləndirmiş, məhz bu prosesin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanı Azərbaycanda fiziki baxımdan ayırı saldığını qeyd etmişdi. Heydər Əliyev 1998-ci ildə çıxışlarından birində bu ağırlı məqama toxunaraq demişdi: “Zəngəzur mahalının, o cümlədən onunun bir hissəsi olan Mehri, Qafan rayonlarının – Azərbaycan torpaqlarının 1920-ci ildə Ermənistanə verilməsi bizim tariximizdə Azərbaycan torpaqlarının əldən getməsinin çox ağır bir hadisəsidir”. Diqqət yetirdiyimiz zaman ümummilli liderin bu tarixi Azərbaycan ərazilərini adlandırarkən məhz onların tarixi adlarından istifadə etməsidir. Ulu öndər Meğrinin, Qafanın tarixini, həmin ərazilərin Azərbaycan dövlət və imperiyalarının tərkibində olduqlarını gözəl bilirdi.

Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, hələ XII-XIII əsrlərdə yaşamış Yaqut Həməvi öz əsərində

Kabban (Qafan), Qiran (Kiran), Naxcivan, Naşava şəhərlərinin Azərbaycan vilayətinin ərazisində və yaxud Azərbaycanla Baylakan arasında yerləşdiyini göstərmişdir. Hülakülər dövlətində vəzir vəzifəsində çalışmış Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə, bu dövrdə Qapan ərazisi də Naxçıvan təməlinə daxil olmuşdur. Əfşarların idarəçiliyi dövründə Naxçıvan ölkəsinin tərkibinə 11 mahal daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Meğri, Qafan, və Qarakilsə (Sisyan), Tatef əraziləri də məhz Naxçıvan ölkəsinin tərkibində olmuşdu. Yuxarıda tarixi qaynaqlardan gətirilən bütün faktları nəzərə alaraq, ölkənin Ana Qanununun hazırladığı bir toplantıda ümummilli lider Heydər Əliyevin Zəngəzur məsələsinə toxunması, Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik hissəsi ilə bağlı fikirlər səsləndirməsi həm tarixi, həm siyasi baxımdan xüsusi hadisələr kimi qeyd olunmalıdır.

Tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalan Qərbi Azərbaycan coğrafiyasına aid ərazilərdən biri Naxçıvan, digəri isə Şərqi Zəngəzurdur. Tarixən Qərbi Azərbaycanın iki başlıca mərkəzindən biri İrəvan şəhəri olmuşdursa, digəri Naxçıvan şəhəri idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Əfşarlar sülaləsinin idarə etdiyi Böyük Azərbaycan dövlətinin parçalanmasından sonra Qərbi Azərbaycan ərazilərində meydana çıxmış iki xanlıqdan biri İrəvan xanlığı idisə, digəri Naxçıvan xanlığı olmuşdur.

Ümummilli lider XX əsrin 20-ci illərində regionda yaranmış ağır geosiyasi şəraitdə Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmasını tarixi nailiyyət hesab edirdi. Heydər Əliyev hətta o zaman qəbul edilən bəzi rəsmi dövlət qərarlarına baxmayaraq, Naxçıvan əhalisinin buna qarşı çıxmasını böyük qəhrəmanlıq kimi dəyərləndirirdi: “İndi biz bilirik ki, dövlətlərarası işləri görmək nə qədər çətinindir. Amma təsəvvür edin, 1920-21-ci illərdə nə indiki nəqliyyat, kommunikasiya vasitələri var idi, nə də indiki başqa imkanlar var idi. Bunların heç biri olmadıqda, Azərbaycanın o vaxtkı fədakar insanları Azərbaycanın qorunub saxlanılması üçün də nə qədər mübarizə aparıblar. Biz bunu heç vaxt unutmamalıyıq, qiymətləndirməliyik. Səhvlər də olubdur, həmin səhvlərə görə biz böyük itkilər də vermişik və indiyə qədər qaytara bilmədiyimiz itkilər vermişik. Ancaq böyük uğurlar da, nailiyyətlər də olubdur. Bunlardan biri də Naxçıvana aid olan həmin bu Moskva və Qars müqavilələrində və bunlar üçün çalışmış, onları əldə edən Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərləri olublar”.

Ümumiyyətlə, ümummilli lider nəinki sovetləşməyə qədərki dövrdə və XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində, sonrakı illərdə də Qərbi Azərbaycan ərazilərini Ermənistanə hissə-hissə verilməsi ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur. Belə çıxışlarından birində ulu öndər 1929-cu ildə Naxçıvanın Ermənistanə verilən kəndləri, eləcə də Şərqi Zəngəzurun bəzi ərazilərini verilməsindən bəhs edərək demişdir: “Bəli, bu həqiqətdir ki, 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının burada adı çəkilən kəndləri, 657 kvadratkilometr torpağı Ermənistanə verilmişdir. Bu həqiqətdir. Ancaq tək bu deyil. Həmişə etdiyimiz ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasından verilmiş ərazidir. Amma bu tərəfdən – indiki Zəngilan, Qubadlı rayonları tərəfindən də torpaqlar verilibdir. Məsələn, məlumdur ki, Mehri rayonunda böyük bir Nüvədi kəndi var. O, çoxminlik əhalisi olan bir kənddir, sırf azərbaycanlı kəndidir. Nüvədi Arazin sahilində Naxçıvanla Azərbaycanın böyük torpağını ayıran, İndi Ermənistanın olan Meğri rayonunda, həmin məsafənin düz ortasında yerləşir. Həmin Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistanə verilibdir”.

Ulu öndər XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana aid yeni torpaqları Azərbaycandan qopararaq, özünə qatmaq cəhdlərinin də birbaşa şahidi olmuş, 1968-ci ildə Azərbaycan SSR-də bu istiqamətdə qəbul edilmiş bəzi yanlış qərarların qarşısını 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra almışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Sədərək, Ordubad, Gədəbəy, Qubadlı, Laçın rayonlarının bəzi ərazilərinin və yaşayış məntəqələrinin Ermənistan SSR-ə

verilməsi nəzərdə tutulurdu. Əslində, bu cür siyasət yürütməklə Sovet hakimiyyəti tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərinin Azərbaycan SSR-in ərazisində qalan digər hissələrini də qopararaq Ermənistan adlandırılan dövlətə birləşdirmək məqsədi güdüürdü.

Heydər Əliyev Naxçıvanın qorunmasını, onun tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsinə həm də ona görə vacib hesab edirdi ki, ermənilərin bu əraziyə iddiaları səngimək bilmirdi. Heydər Əliyev Naxçıvanla bağlı ermənilərin atdıqları addımları, ideoloji işi faktlarla ifşa edir, həmçinin bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının da öz konsepsiyasının olmasını vacib hesab edirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi ilə əlaqədar yaradılmış komissiyanın üzvləri ilə görüşərkən bu məqama toxunan ümummilli lider vurğulamışdı: “Biz Naxçıvana aid iki mənfi meyillə rastlaşırıq. Birincisi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı torpaq iddiası və xüsusən Naxçıvana qarşı son vaxtlar güclənmiş torpaq iddiası. Bu məlumdur. Bizim alimlərimiz də burada dedilər ki, bir çox erməni alimləri, – indi təkə alimləri deyil, adi insanlar da, siyasətçilər də, – Azərbaycanın torpaqlarının çoxunun guya Ermənistanə məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırlar. İndi isə, görünür ki, onlar yeni bir hücumla, Naxçıvana qarşı hücumla başlayırlar”.

Tarixi həqiqətləri dərinləndirən bilənlərə yaxşı məlumdur ki, ulu öndər Heydər Əliyevin özü əslən Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Qarakilsə mahalının Comərddli kəndindəndir. Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı zəngin tarixi bilgiləri, azərbaycanlıların vaxtilə həmin torpaqlardan deportasiyası məsələsinə yanaşması həm də onun əcdadlarının həmin ərazilərin gerçək sahibləri olması hissindən irəli gəlirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən XX əsrin əvvəllərində törədilən soyqırımı siyasətinə hüquqi siyasi qiyməti verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ulu öndər həm də Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinlərinin həmin ərazilərdən deportasiyası və bu prosesin ağırlı nəticələri ilə bağlı hüquqi sənəd imzalamış ilk dövlət başçısı kimi tarixə düşmüşdür. Ulu öndər azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı və deportasiyalarla bağlı demişdi:

“Ermənistanın Azərbaycana qarşı bu siyasəti XX əsrdə həmişə davam edibdir. Mən bu torpaqlarla əlaqədar məsələni dedim. 50 il bundan əvvəl, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar Ermənistanın deportasiya olunublar. O, Azərbaycan torpaqları idi. Həmin torpaqlardan, hansılar ki, o vaxtlar – 1918, 1919, 1920-ci illərdə mübahisə nəticəsində Ermənistanın əlinə keçdi, ondan sonra – 40-50 il yaşayandan sonra – 1948-ci ildə hesab elədilər ki, azərbaycanlıları oradan tamamilə çıxartmaq lazımdır, sonra heç kim deməsin ki, bunlar Azərbaycan torpağı olubdur”.

Heydər Əliyev İrəvan şəhərinin, ətraf bölgələrin etnodemoqrafik tərkibinin necə dəyişdirilməsinə dair də zəngin biliklərə malik idi və Azərbaycan tarixçiləri ilə keçirdiyi ən müxtəlif görüşlərində bu faktları, tədqiqat istiqamətlərini qeyd edir, onlara yeni axtarışlar üçün istiqamətlər verirdi. Belə görüşlərdən birində Heydər Əliyev arxiv sənədlərindəki faktların XX əsrin əvvəllərində, konkret olaraq 1918-1920-ci illərin özündə belə İrəvan şəhərində azərbaycanlıların əhalinin 50 faizdən artığını təşkil ediyini vurğulamışdı. O demişdi: “İndi Ermənistan yerləşən ərazi də Azərbaycan torpağıdır. Bəli, mənim imzaladığım fərman da göstərilirdir. İrəvan xanlığının tarixi məlumdur. ...Zaqafqaziya statistikasının məlumatlarına görə, 1918-1919-cu illərdə həmin İrəvan şəhərində azərbaycanlılar 50 faizdən çox olmuşdur. Mənim dediyim bu rəqəm 1918-1919-cu illərə aiddir”.

Ulu öndər Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinlərinin – azərbaycanlıların düşüncəsinə xarakterik xüsusiyyətlərinə dərinləndirən bələd idi. Ulu öndər bu baxımdan zaman-zaman, həm, ümumilikdə, Qərbi Azərbaycan əhalisinin, həm də orada yaşayan insanların haqqında fikirlərini səsləndirmiş, onların dəyanətini, Azərbaycan sevgisini yüksək qiymətləndirmişdi.

Maraqlı məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, ümummilli lide-

rin nitqlərindən və çıxışlarından həm də bu gün aktual olan repatriasiya – Vətəne qayıdış məsələsi əksini tapmışdır. 1998-ci ilin dekabrında “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçıları ilə görüşdə Heydər Əliyev qayıdış prosesinin gələcəkdə reallaşacağına inamını ifadə edərək demişdi: “Mən buna inanıram. İnanıram ki, o yerlərin sahibləri – müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar”.

Bütün bu məqamları və günümüzdə çərayan edən prosesləri nəzərə alaraq bir fikri qəbul etmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Konstitusiyamızdan

irəli gələn vəzifələri yerinə yetirərək nəinki Azərbaycan dövlətinə uğurla rəhbərlik edir, həm də Azərbaycan dövlətinin varislik əlaqəsini böyük müdrikliliklə təmin edir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin qarşısındakı strateji hədəfləri tarixə, dövlətçilik prinsiplərinə və milli maraqlara əsaslanaraq reallaşdırır. Bu yol Heydər Əliyev yoludur, bu, Azərbaycan ümummilli liderin görmək istədiyi Azərbaycandır.

Elnur KƏLBİZADƏ,
AMEA Qafqazşünaslıq
İnstitutunun şöbə müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent